

[Ἐναλύονται ἢ κρίνονται ὅσα βιβλία μᾶς στέλλονται καὶ παρουσιάζουν ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἢ σχετίζονται εἰδικώτερον μὲ τὰ θέματα τοῦ Δελτίου μας.]

T h. Z i e l n s k i La religion de la Grèce antique. Trad. A. Fichelle. Paris «Les Belles lettres» 1926. 8o. σ. 191. Τιμὴ 10 φρ.

«Ἐξ ὄλων τῶν λεγομένων «εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν οὐδεμίαν εἶναι περισσότερον γνωστὴ καὶ συγχρόνως θὰ ἔλεγε κάνεις, περισσότερον ἄγνωστος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ποῦ ὀνομάζομεν μορφωμένους, ὅσον ἡ θρησκεία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος».

Μ' αὐτὰς τὰς λέξεις ἀρχίζει τὸ βιβλίον τοῦ ὁ ἐν Βαρσοβίᾳ καθηγητῆς τῶν ἑλλ. γραμμάτων Θαδδαῖος Zielinski. Τὰς ἰδίας λέξεις θὰ ἠδυνάμεθα, προκειμένου περὶ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, νὰ ἐπεκτείνωμεν ἀκόμη περισσότερον· ὅχι μόνον εἰ ἀπλῶς μορφωμένοι, ἀλλ' οὐδὲ οἱ φιλόλογοι παρ' ἡμῖν — καὶ ὅχι μόνον οἱ φιλόλογοι «τῆς ὀκᾶς» — δὲν γνωρίζουν περισσότερον ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν τῶν προγόνων μας, ἐκτὸς ἀπὸ σειρὰν μυθολογικῶν διηγήσεων, ὠραίων μὲν πάντως, ἐπιλυψήμων ὁμως πάντοτε, καὶ συχνὰ κωμικῶν, αἱ ὅποια μαζὶ μὲ τὰς συνήθεις διηγήσεις περὶ τῆς ὠργανωμένης ἀγυρτείας τῶν μαντείων καὶ τῆς βλακώδους εἰδωλολατρίας, ποῦ περιγράφουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες, ἀποτελοῦν τὸ ἅπαντον τῶν γνώσεών μας περὶ τῆς θρησκείας τοῦ «εὐσεβεστέρου λαοῦ τοῦ κόσμου», ὅπως ἐχαρακτήρισε τοὺς Ἕλληνας ὁ Wilamowitz. Καί

¹ Ἡ διατριβὴ αὕτη ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Φιλοσοφικῷ Φροντιστηρίῳ τοῦ καθηγητοῦ κ. Θ. Βορέα.

ἔτσι εἰς τὸν λαὸν ποῦ ἐδημιούργησε ἓνα μέγαλον, καὶ ἀσφαλῶς τὸν πνευματικώτερον, πολιτισμόν, εἰς τὸν λαὸν ποῦ μᾶς ἔδωσε τὸν Φειδίαν καὶ τὸν Αἰσχύλον, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Εὐριπίδην, ἐξακολουθεῖ ἡ κοινὴ συνείδησις τῶν μορφωμένων κληρονόμων τοῦ πολιτισμοῦ του ν' ἀποδίδῃ τὰς μωροτέρας τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ τὴν πίστιν εἰς θεούς, οἱ ὅποιοι εἰς μίαν κοινωνίαν εὐνομουμένων θὰ ἐτροφοδοτοῦσαν ἀπλῶς τὰ κάτεργα καὶ τὰ καταγώγια.

Εἰς ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας εἶναι ἀκόμη θλιβερώτερον τοῦτο· διότι εἰς τὸν Χριστιανισμόν μας—καὶ ἐννοῶ τὸν Χριστιανισμόν τοῦ λαοῦ μας· ὄχι τῶν ἐγχειριδίων τῆς δογματικῆς—διετηρήθησαν περισσό-τερα ἀπὸ κάθε ἄλλον λαὸν στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας θρησκείας, καὶ εἶναι λυπηρόν, ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ οὔτε ἐπανελέχθησαν οὔτ' ἐμελετήθησαν ἀκόμη—εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἐκθέσεως τοῦ Zielinski ἠσθάνθην ζωηρὰ τὴν ἄγνοιαν των—θὰ ἐκινῶμεν μάλιστα ν' ἀφορισθῇ ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ἐτόλμα νὰ ἐκστομίσῃ καὶ ὅτι ἡ λατρεία τῆς Παναγίας, τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, ὑπὸ τὴν λαϊκὴν του μορφήν, δὲν εἶναι παρὰ αὐτούσια ἢ συνέχεια τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας—Ἰσιδος, τοῦ Περσέως, τῶν Διοσκούρων, τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ ν' ἀνεύρῃ εἰς τὸν μαῦρον μαγειρευτὴν τῆς πίσης καὶ τῆς γαίης τὸν χαριτωμένον ἔρωτοπαθῆ τῶν δασῶν, τὸν Νῆνα. Ἄντ' αὐτοῦ προτιμῶμεν νὰ διαπτίζω-μεν τὰ σκυλάκια μας καὶ τὰ παιδάκια μὲ τὰ ὄνοματά των θεῶν ποῦ μὲ σεβασμὸν καὶ στοργὴν ἐπρόφεραν τῶν μεγαλοφυεστέρων πατέρων μας τὰ τὰ χεῖλη. Μεγαλυτέραν ἀσέβειαν δὲν διέπραττον οἱ χριστιανοὶ εἰδωλο-θραῦσται τῆς στρατιᾶς τοῦ Ἀλαρίχου!...

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Zielinski Ἡ εἰσαγωγή του μᾶς δικαιολογεῖ δι' ὀλίγων τὴν παραποίησιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τὴν ὅποιαν κακῶς ταυτίζουσι οἱ πολλοὶ μὲ τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν—καὶ διὰ τὴν μυθολογίαν τοῦ Ὀιδίου καὶ τῶν ἄλλων σκανδαλοθηρῶν τῆς ρωμαϊ-κῆς ἐποχῆς—καὶ ἀναπτύσσει ποίας πηγὰς πρὸς γνῶσιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἔχομεν μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς εἰδικῆς θρησκευτικῆς λογοτε-χνίας τῶν Ἑλλήνων.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων—καὶ ἦσαν πλουσιώταται—κατὰ κεφάλαια μὲ μαρτυρίας, ὀλίγας μὲν, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰς, καὶ μὲ φυσικὸν ἐνθουσιασμόν, ποῦ πράγματι μᾶς μεταφέρει εἰς τὴν πνευμα-τικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων τοῦ 5 καὶ 4 αἰῶνος. Ἡ σειρὰ καὶ μόνον τῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου εἶναι ἀρκετὴ νὰ μᾶς δείξῃ τὸν πλοῦτον τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια χωρὶς διεξοδικότητα ἐπιστημονικῆς λεπτολογίας γνωρίζει νὰ παρουσιάσῃ μὲ «τὸν πυρσὸν—ὅπως λέγει ὁ ἴδιος—τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, καὶ χω-

ρίς τὴν σκοτεινὴν λυχνίαν τῆς δογματολατρίας ἀποκαλύπτων εἰς ἡμᾶς τὰ θαυμάσια τοῦ μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας».

Προηγείται τὸ κεφάλαιον — τὸ ὠραιότερον ἐξ ὄλων — ποῦ φέρει τὸν τίτλον ἢ θεοποιήσις τῆς φύσεως, εἰς τὸ ὅποιον παρελαύνουν μὲ νέον φῶς καὶ νέαν ζωὴν ὄλων αἰ γνωσταὶ μορφαὶ τῆς ἑλληνικῆς φύσεως, ποῦ ζοῦν ἀκόμη εἴτε μὲ τὸν τίτλον τοῦ Ἁγίου εἴτε καὶ χωρὶς αὐτόν, εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ τὸ ὅποιον κορυφοῦται εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων διὰ τὴν Μητέρα Γῆν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐπηρεασμένων θρησκειῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἡ Γῆ εἶναι ὁ τόπος τῆς ἐξορίας ποῦ ἡ κατάρα τοῦ θεοῦ μᾶς ἔρριψεν. « Ἄς θελήσει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀναπαραστήσῃ εἰς ἐκυτόν, σύμφωνα μὲ τὰς ἀρχαίας πηγὰς, τὰς ἀνθούσας χώρας τῆς Μ. Ἀσίας μὲ τὰς 500 πόλεις, τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Β. Ἀφρικῆς κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν περίοδον. Ἄς τὰς ἀναπαραστήσῃ κατόπιν, ὅπως εἶναι τῶρα ἢ ὅπως ἦσαν πρὸ μικροῦ, πρὸ τῆς ἐπανορθωτικῆς δράσεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ θεὸς τοῦ Μωάμεθ — διάδοχος τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων — « ἔκαυσε τὴν ἀπέραντον αὐτὴν ἔκτασιν, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ θεοὶ τῶν ἀρχαίων ἦσαν γεμᾶτοι στοργῆν ».

Ὁ καθαγιασμὸς τῆς ἐργασίας ἐξετάζεται εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον κατὰ τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων, μέχρι τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Παντοῦ μᾶς ἐμφανίζεται ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, ὡς θρησκεία τῆς χαρᾶς, θρησκεία τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐργασίαν ἢ σύγκρισις μόνον πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ ὑποχρεωτικῆς καὶ θεαρέστου ἀργίας κατὰ τὰς ἐορτὰς ἢ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐξάρη κατὰ τρόπον σαφῆ τὸν ἰδιάζοντα τοῦτον χαρακτήρα τῆς.

Ἄλλ' ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἀγιάζει μόνον τὴν ἐργασίαν· ὅλοι οἱ θεομοὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς, ἀπὸ τὸν θεσμόν τῆς οἰκογενείας μέχρι τοῦ ἀνωτέρου ἀνθρωπισμοῦ, εἰς τὸν ὅποιον ἔφθασαν οἱ Ἕλληνες διὰ μόνου τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐρύτητος τῶν ἀντιλήψεων των. Καὶ δὲν χαρακτηρίζει τίποτε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅσον ἢ σύγκρισις τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι τὰ ὀνόματα ὑπὸ τὰ ὅποια κάθε λαὸς λατρεύει τὸν θεόν του δὲν ἔχουν σημασίαν, ἐφ' ὅσον τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον των, μὲ τὴν στενοκέφαλον μισαλλοδοξίαν τοῦ « περιουσίου λαοῦ » τῶν Ἑβραίων καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰρέσεως, ποῦ ἐκληρονομήσαμεν ἀπ' ἐκείνους ἡμεῖς οἱ χριστιανοί.

Ὅπως κάθε θρησκεία, καὶ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι θρησκεία ἐξ Ἀποκαλύψεως· ἀλλ' ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἔγκειται εἰς τοῦτο· ὅτι τὸν θεόν τῆς ἐφαντάσθη καὶ ἐπίστευσε ἀποκαλυπτόμενον εἰς ὄλην τὴν ὀλότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου,

ἀποκαλυπτόμενον ὄχι μόνον εἰς τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὠραιότητα καὶ εἰς τὸ ἀληθές, ὑπὸ τὴν διπλὴν ἔννοιάν του «ὁ θεὸς εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι θεός», ὅρος ἀπαραίτητος πάσης ἀνεξαρτήτου πνευματικῆς ἐνεργείας. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία, μόνη ἐξ ὄλων, ἐπέτυχε νὰ συνενώσῃ ἁρμονικῶς καὶ τὰ τρία κύρια πεδία τοῦ ψυχικοῦ βίου, τὸ ἀγαθόν, τὸ καλόν, τὸ ἀληθές.

Τὸ ὄλον βιβλίον κλείει, ἐν ἐπιλόγου μέρει, σύντομος σύγκρισις πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ ἐκεῖνου, τὸν ὅποιον συνήθως θεωροῦμεν, ὅτι μᾶς ἔδωκε τὸν ἀνώτερον βαθμὸν θρησκευτικῆς ζωῆς, τὴν θρησκείαν τῶν Ἑβραίων ἢ ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς ὄχι μόνον καθ' ἑαυτὴν ἐξαιρεται, ἀλλὰ καθῆτι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἔδωκε καὶ δίδει εἰς τὸν Χριστιανισμὸς τὴν ἀνωτέραν του ὑπόστασιν ἀπέναντι ὄλων τῶν θρησκειῶν των. Ἄν δὲ ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐξηφανίσθῃ, τὸν λόγον πρέπει νὰ ζητήσωμεν ὄχι εἰς τὴν ὑπόστασιν τῆς καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' εἰς ἱστορικοὺς λόγους καὶ ἰδίως εἰς τὴν ὕλικὴν καὶ δὴ τὴν ψυχικὴν ὑποδούλωσιν τοῦ λαοῦ καὶ τῆς γῆς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη.

Δὲν προτίθεμαι βέβαια νὰ κάμω κριτικὴν τοῦ ὠραίου αὐτοῦ βιβλίου, ποῦ δικαιούται νὰ παρουσιάζεται ὡς «oeuvre de vie et de foi». Μοῦ λείπει πρὸς τοῦτο ἡ εἰδίκευσις, καὶ ἐξ ἄλλου εὗρηκα πολὺ προτιμότερον ἀντὶ νὰ λεπτολογήσω εἰς ὠρισμένας λεπτομερείας ποῦ μοῦ φαίνονται συζητήσιμοι, νὰ τὸ διεξέλθω καὶ πάλιν καὶ ν' ἀφήσω νὰ χυθῆ ἐπάνω μου τὸ φῶς τῆς Ἑλλάδος τοῦ Φειδίου ποῦ ἀκτινοβολεῖ. Οὔτε κἂν τοῦ περιεχομένου του ἀνάλησιν εἶν' εὐκόλον νὰ δώσῃ κανεὶς· εἶναι τόσον πυκνὰ καὶ τόσον ὠραία γραμμένον. Ἀπλῶς ἤθελα νὰ τὸ γνωρίσω εἰς τοὺς Ἕλληνας φοιτητάς· εἶναι γραμμένον εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ ἐπομένως προσιτὸν εἰς περισσοτέρους, καὶ εἶναι σχετικῶς εὐθηνὸν διὰ νὰ τὸ προμηθευθοῦν.

Ἴσως μεταξὺ τῶν νέων φοιτητῶν, ποῦ θὰ τὸ διαβάσουν, εὔρεθῆ καὶ κανεὶς νὰ τὸ μεταφράσῃ εἰς τὴν γλῶσσαν μας. Εἶναι εὐτυχῶς σύντομον ὥστε νὰ εὔρη ἐκδότην καὶ χριτωμένον, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ἐλατὶς, ὅτι θὰ διαβασθῆ. Ἄς εἶναι βέβαιος ἐκεῖνος, ποῦ θὰ θελήσῃ νὰ τὸ μεταφράσῃ, ὅτι θὰ προσφέρῃ πολλὰς ὑπηρεσίας καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην μας καὶ εἰς τὸν λαόν μας, ὁ ὅποιος καλὸν εἶναι ν' ἀρχίσῃ νὰ γνωρίζῃ τὸ παρελθόν του ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς πανηγυρικοὺς τῆς 25 Μαρτίου. Μία τοιοῦτη μεταφραστικὴ προσπάθεια ὄλων τῶν φοιτητῶν ποῦ γνωρίζουν ξένας γλώσσας, ἀξιζε πολὺ περισσότερον παρ' ὅσον οἰαδήποτε ἀέρος προχειρολογία πρωτοτύπων δῆθεν ἐργασιῶν γραμμένων ἀπὸ ἀνθρώπους, ποῦ δὲν ἔχουν κἂν τῶν ἀξιώσεων μιᾶς πρωτοτύπου ἐργασίας σαφῆ ἐπίγνωσιν.

I. ΣΥΚΟΥΡΗΣ

Υ. Γ. Ἐλωφελοῦμαι τὴν φιλοξενίαν, διὰ νὰ ἐπανορθώσω μερικὰ ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σφάλματα, ποῦ στολίζουν τὴν «Ἀπαρνημένην» μου, ἀφ' οὗ δὲν

ἦτο δυνατόν νά θεωρήσω τὰ δοκίμια. Φυσικά τὰ ὀρθογραφικά δὲν ἀξίζει νά σημειώσω ἂν καὶ ὑπάρχουν χονδροειδῆ μερικά (χονδροεδές λάθος εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ τὸν ἀναφορικὸν π ο ὕ μὲ ὄξειαν, τὸ ὁποῖον ἐτέθη παντοῦ μὲ κίνδυνον νά πιστευθῆ πῶς τὸ γράφω συνειδητά).

Εἰς τὸ κείμενον π. χ. ἐτέθη σημεῖον τῆς στίξεως μετὰ τὸ ὀ δ υ ν ᾱ σ τ. 16 καὶ μετὰ τὸ δ ο υ λ ε ὑ ε ι ν σ τ. 26, ἐν ᾧ ρητῶς εἰς τὰ ἐρμηνευτικά σημειώματα ἀποκρούεται παρ' ἐμοῦ. Διορθωτέον ἐπ' ἴσης σ τ. 17 ὀ φ ρ ε ν α π ᾱ τ η ς καὶ σ τ. 21 μ α ἰ ν ε σ θ α ι καὶ σ τ. 35 τ ῖ ς ἄ δ ι κ ε ῖ ἄ ν τ ῖ καὶ ἰ ἄ δ ι κ ε ῖ. Ἐπ' ἴσης εἰς σελ. 13 σημ. 9 γ ρ. σ ὕ μ π λ α ν ο ν ὀ ρ γ ᾱ ν ω ν. Εἰς σελ. 16 σημ. 14 αἱ λέξεις τ ο ὕ ς ἰ ω ν ἰ σ μ ο ὕ ς ἐστοιχειοθετήθησαν ο ὕ ς κ υ ν ἰ σ μ ο ὕ ς (!) καὶ εἰς σελ. 17 σημ. 15 ἄ ν τ ῖ π α ρ ο μ ο ῖ ο υ μ ὗ θ ο υ τὸ ὀρθὸν εἶναι π α ρ ο μ ο ῖ ο υ μ ῖ μ ο υ. Σελ. 16 σημ. 13 ἐγράφη δις τὸ ἐ π ἰ μ α ν ὤ ς ἐσφαλμένως καὶ εἰς σελ. 18 ὀ σ τ. ὀ δ ὕ ν η μ' ἔ χ ε ι πρέπει νά τεθῆ κάτω ἀπὸ τὸ τῆ ς φ ἰ λ ῖ η ς Κ ὕ π ρ ῖ ς καὶ τὸ σχῆμα νά γραφῆ αββαβαγγ.

Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐν Βερολίῳ καθηγητοῦ P. Maas διὰ μέσου κοινοῦ φίλου γνωσθεῖσαν, τὸ ποίημα ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ τοῦ P o w e l l (Analecta Alexandrina). Δυστυχῶς τὸς βιβλίον δὲν εἶδον ἀκόμη οὔτε κριτικὴν του καὶ ὁ τίτλος του εἶναι τόσο γενικὸς, ὥστε δὲν μ' ἄφηνε τίποτε νά μιντεύσω. Τὴν ἀναλογίαν τοῦ τόνου τῶν λέξεων εὗρισκει ὁ κ. Maas σύμπτωσιν ἀπλήν.

